

O'ZBEK TILINING SHEVALARI VA ULARNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI**Abdug'aniyeva Muhlixa Abdunabi qizi****University of Business and Science****O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi2-bosqich talabasi****E-mail: abduganiyevamuxlisa173@gmail.com****Tel: 998773365106****<https://doi.org/10.5281/zenodo.18976490>**

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tili shevalari, ularning shakllanish jarayoni, til xususiyatlari, o'zbek dialektologiyasining ilmiy asoslari to'g'risida to'liq ma'lumot berilgan. Til va sheva o'rtasidagi munosabat, sheva, sheva, sheva tushunchalarining mohiyati, o'zbek tilining sheva tarkibi, shevalarning tarixiy taraqqiyot omillari, ularni o'rganish usullari haqida batafsil ma'lumotlar berilgan. O'zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari ham tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: til, sheva, sheva, sheva, dialektologiya, mintaqaviy til, fonetika, leksika, grammatika.

Abstract: This article provides a comprehensive overview of the dialects of the Uzbek language, their formation process, linguistic features, and the scientific foundations of Uzbek dialectology. Detailed information is provided on the relationship between language and dialect, the essence of the concepts of dialect, dialect, and dialect, the dialectal composition of the Uzbek language, the factors of the historical development of dialects, and methods for studying them. The phonetic, lexical, and grammatical characteristics of Uzbek dialects are also analyzed.

Keywords: language, dialect, dialect, dialect, dialectology, regional language, phonetics, lexis, grammar.

Аннотация: В данной статье представлен всесторонний обзор диалектов узбекского языка, процесса их формирования, языковых особенностей и научных основ узбекской диалектологии. Подробно рассмотрены взаимосвязь языка и диалекта, сущность понятий диалект, диалект и диалект, диалектальный состав узбекского языка, факторы исторического развития диалектов и методы их изучения. Также проанализированы фонетические, лексические и грамматические характеристики узбекских диалектов.

Ключевые слова: язык, диалект, диалект, диалектология, региональный язык, фонетика, лексика, грамматика.

Kirish

Til insoniyat jamiyatining eng muhim ijtimoiy hodisalaridan biridir. Insonlar o'z fikrlarini ifodalash, his-tuyg'ularini bildirish hamda o'zaro muloqot qilish jarayonida til vositasidan foydalanadilar. Har bir til muayyan xalqning tarixiy taraqqiyoti, madaniyati, turmush tarzi va dunyoqarashi bilan uzviy bog'liqdir. Shu sababli tilni o'rganish nafaqat lingvistik, balki tarixiy, madaniy va ijtimoiy jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Tilning ichki tuzilishi bir xil emas. Har bir til o'z ichida turli hududiy ko'rinishlarga ega bo'lishi mumkin. Bu hududiy ko'rinishlar sheva, dialekt yoki lahja deb ataladi. Shevalar tilning tarixiy rivojlanish jarayonida shakllanib, muayyan hudud aholisi nutqiga xos bo'lgan fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar bilan ajralib turadi. O'zbek tili ham turkiy tillar oilasiga mansub bo'lib, u ko'p shevaliligi bilan ajralib turadi. O'zbek tilining hududiy ko'rinishlari turli tarixiy jarayonlar, etnik guruhlarining

aralashuvi, migratsiya jarayonlari hamda qo'shni xalqlar tillarining ta'siri natijasida shakllangan. Shu sababli o'zbek shevalarini o'rganish til tarixini, uning rivojlanish bosqichlarini hamda xalqning etnik tarkibini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Til va sheva munosabati

Til va sheva o'rtasidagi munosabat tilshunoslikda muhim nazariy masalalardan biridir. Til umumxalq muloqot vositasi bo'lib, jamiyatning barcha a'zolari tomonidan qo'llanadi. U millatning ma'naviy boyligini, tarixiy tajribasini hamda madaniy qadriyatlarini o'zida mujassamlashtiradi.

1. Til, asosan, uchta asosiy vazifani bajaradi:
2. Kommunikativ vazifa – insonlar o'rtasida aloqa vositasi bo'lib xizmat qiladi.
3. Kognitiv vazifa – inson tafakkurini shakllantirish va fikrni ifodalashga yordam beradi.
4. Ekspressiv vazifa – insonning his-tuyg'ulari va ruhiy holatini ifodalash imkonini beradi.
5. Til egasi deganda muayyan tilda nutq faoliyatini amalga oshiruvchi, undan muloqot vositasi sifatida foydalanuvchi hamda o'z millatining madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi lug'at boyligini egallagan shaxs tushuniladi.

Sheva esa muayyan tilning hududiy ko'rinishi hisoblanadi. Shevalar tilning asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, ular tilning tabiiy rivojlanish jarayonida shakllanadi. Shevalar orqali tilning qadimgi xususiyatlari ham saqlanib qolishi mumkin. Til va sheva o'rtasidagi asosiy farq shundaki, til keng hudud va katta jamoa tomonidan qo'llaniladigan umumiy tizim bo'lsa, sheva ma'lum hududdagi aholi nutqiga xos bo'lgan mahalliy til ko'rinishidir.

Sheva, dialekt va lahja tushunchalari

Tilshunoslikda hududiy til ko'rinishlarini ifodalash uchun sheva, dialekt va lahja terminlari qo'llanadi.

Sheva – muayyan hududga xos bo'lgan til ko'rinishi bo'lib, o'ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarga ega. Shevalar odatda kichik hudud yoki ma'lum bir aholi guruhiga xos bo'ladi. Masalan, o'zbek tilining Toshkent, Farg'ona, Xorazm, Qashqadaryo va boshqa hududlarida turli shevalar mavjud.

Dialekt – o'zaro yaqin bo'lgan bir necha shevalarning umumiy nomidir. Dialekt tarkibiga kiruvchi shevalar ko'p jihatdan o'xshash bo'lsa-da, ayrim fonetik yoki leksik farqlarga ega bo'lishi mumkin. Dialektologiyada dialektlar tilning yirik hududiy guruhlarini ifodalaydi.

Lahja – dialektlarga nisbatan ham kengroq tushuncha bo'lib, bir necha dialektlarni o'z ichiga olishi mumkin. O'zbek tilida odatda uchta asosiy lahja ajratiladi: qarluq lahjasi, qipchoq lahjasi, o'g'uz lahjasi.

O'zbek tilining dialektal tarkibi

O'zbek tili murakkab dialektal tarkibga ega. Bu holat tarixiy jarayonlar, etnik aralashuvlar hamda turli hududiy omillar bilan bog'liq. Qarluq lahjasi o'zbek tilining eng keng tarqalgan lahjalaridan biri hisoblanadi. Bu lahja asosan quyidagi hududlarda uchraydi: Toshkent, Farg'ona vodiysi, Samarqand Buxoro. Qarluq lahjasi o'zbek adabiy tilining shakllanishida muhim rol o'ynagan. Qipchoq lahjasi asosan shimoliy hududlarda tarqalgan bo'lib, qozoq va qoraqalpoq tillari bilan ma'lum o'xshashliklarga ega. Bu lahjada ayrim fonetik xususiyatlar boshqacha bo'lishi mumkin. Masalan, ayrim so'zlarda tovush almashishlari kuzatiladi. O'g'uz lahjasi asosan Xorazm va unga yaqin hududlarda uchraydi. Bu lahjada turkman tilining ta'siri seziladi.

Metodologiya (Methods)

Mazkur tadqiqotda o'zbek tilining shevalarini o'rganish jarayonida bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Avvalo, dialektologik tadqiqot usuli qo'llanildi. Ushbu usul yordamida turli hududlarda mavjud shevalar o'rganilib, ularning o'ziga xos xususiyatlari aniqlanadi. Shuningdek, qiyosiy-tarixiy metod ham tadqiqotda muhim ahamiyat kasb etdi. Bu metod orqali o'zbek tilidagi shevalar boshqa turkiy tillar shevalari bilan taqqoslab o'rganildi. Natijada ularning o'xshash va farqli jihatlari aniqlash imkoniyati yaratildi. Tadqiqot jarayonida tavsifiy metod ham qo'llanildi. Ushbu metod orqali shevalarning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari tizimli ravishda tasvirlab berildi. Bundan tashqari, ilmiy adabiyotlar tahlili orqali tilshunos olimlarning ushbu masalaga doir qarashlari ham o'rganildi.

Qarluq lahjasi

Qarluq lahjasi o'zbek adabiy tilining shakllanishida asosiy manba hisoblanadi. Ushbu lahja asosan Toshkent, Samarqand, Buxoro va Farg'ona hududlarida keng tarqalgan. Qarluq lahjasining fonetik xususiyatlari adabiy tilga juda yaqin bo'lib, unda unli tovushlar tizimi nisbatan barqaror hisoblanadi.

Qipchoq lahjasi

Qipchoq lahjasi asosan Qoraqalpog'iston, Surxondaryo, Qashqadaryo va ayrim boshqa hududlarda uchraydi. Ushbu lahjada ayrim fonetik o'zgarishlar kuzatiladi. Masalan, adabiy tilidagi “y” tovushi ayrim hollarda “j” yoki “y” tarzida talaffuz qilinadi.

O'g'uz lahjasi

O'g'uz lahjasi esa Xorazm hududida keng tarqalgan. Ushbu lahjada turkman tiliga yaqin fonetik va leksik xususiyatlar kuzatiladi. Ayrim so'zlarning talaffuzi va grammatik shakllari boshqa lahjalardan farq qiladi.

Muhokama (Discussion)

Shevalarning shakllanishiga bir qator omillar ta'sir ko'rsatgan. Avvalo, tarixiy migratsiyalar va turli qabilalarning aralashuvi shevalarning paydo bo'lishida muhim rol o'ynagan. Bundan tashqari, geografik omillar ham muhim hisoblanadi. Tog'li hududlar, cho'l zonalari yoki uzoq masofadagi aholi punktlari tilning hududiy farqlanishiga sabab bo'lgan. Shevalarning rivojlanishiga qo'shni xalqlar tillari ham ta'sir ko'rsatgan. Masalan, ayrim hududlarda qozoq, qirg'iz yoki tojik tillarining ta'siri seziladi. Bu esa leksik va fonetik jihatdan yangi elementlarning paydo bo'lishiga olib kelgan. Biroq globalizatsiya jarayoni va ommaviy axborot vositalari ta'siri natijasida adabiy tilning roli tobora ortib bormoqda. Natijada ayrim shevalar asta-sekin o'zining ayrim xususiyatlarini yo'qotib bormoqda. Shu sababli shevalarni ilmiy jihatdan o'rganish va ularni saqlash masalasi muhim ilmiy vazifa hisoblanadi.

O'zbek shevalarining fonetik xususiyatlari

O'zbek tilining shevalari fonetik jihatdan bir-biridan sezilarli darajada farqlanadi. Fonetik farqlar asosan tovushlarning talaffuzi, unli va undosh tovushlarning o'zgarishi hamda ayrim tovushlarning tushib qolishi yoki almashishi bilan namoyon bo'ladi. Masalan, ayrim hududlarda adabiy tildagi “kelyapti” so'zi “kelyotti” yoki “kelutti” tarzida talaffuz qilinadi. Bu hodisa shevalarda unli tovushlarning o'zgarishi bilan bog'liqdir. Bundan tashqari, ayrim shevalarda undosh tovushlarning almashuvi ham kuzatiladi. Masalan: adabiy til: yaxshi, shevada: jaxshi. Tadqiqot jarayonida o'zbek tilining turli hududlarida tarqalgan shevalar tahlil qilindi va ularning fonetik, leksik hamda grammatik xususiyatlari o'rganildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, o'zbek tilining hududiy ko'rinishlari tarixiy, geografik va etnik omillar ta'sirida shakllangan bo'lib, har bir lahja o'ziga xos lingvistik belgilar bilan ajralib turadi. Birinchidan, fonetik jihatdan

shevalarda tovush almashishi, unli tovushlarning qisqarishi yoki cho'zilishi kabi hodisalar kuzatildi. Masalan, adabiy tilidagi "kelyapti" so'zi ayrim hududlarda "kelyotti" yoki "kelutti" tarzida talaffuz qilinadi. Shuningdek, "yaxshi" so'zining "jaxshi" shaklida ishlatilishi undosh tovushlarning almashuvi bilan bog'liq. Ikkinchidan, leksik jihatdan ham muhim farqlar mavjudligi aniqlandi. Ayrim hududlarda bir xil predmetni ifodalash uchun turli so'zlar qo'llanadi. Masalan, adabiy tilidagi kartoshka so'zi ayrim shevalarda bulba shaklida ishlatiladi. Bu holat qo'shni xalqlar tillari bilan uzoq tarixiy aloqalar natijasida yuzaga kelgan. Uchinchidan, grammatik jihatdan ham ayrim o'ziga xosliklar kuzatiladi. Masalan, fe'lining hozirgi zamon shakllari ayrim hududlarda "-yapman" o'rniga "-utti" yoki "-votti" shakllarida ishlatiladi. Bu esa shevalarning grammatik tizimi adabiy tilga nisbatan turlicha rivojlanganini ko'rsatadi.

O'zbek dialektologiyasi fanining rivojlanishi

O'zbek dialektologiyasi XX asrda faol rivojlandi. Bu sohada quyidagi olimlar katta hissa qo'shgan: G'ani Abdurahmonov, V.V. Reshetov, Shavkat Rahmatullayev, A. Shermatov. Ular o'zbek shevalarini tasniflash, ularning fonetik va grammatik xususiyatlarini aniqlash hamda dialektologik atlaslar tuzish bilan shug'ullanganlar.

Dialektologik tadqiqotlarning zamonaviy ahamiyati

Bugungi kunda dialektologiya quyidagi sohalar bilan ham bog'liq holda rivojlanmoqda: sotsiolingvistika, lingvogeografiya etnolingvistika kabilar. Bu yo'nalishlar orqali shevalarning jamiyatdagi o'rni, madaniyat bilan aloqasi hamda hududiy tarqalishi chuqur o'rganiladi.

O'zbek shevalarining leksik xususiyatlari

Shevalar nafaqat talaffuz, balki lug'at tarkibi jihatidan ham farqlanadi. Ayrim hududlarda bir xil predmet yoki hodisani ifodalash uchun turli so'zlardan foydalaniladi. Masalan:

Adabiy til.	Shevada
kartoshka.	bulba
qovoq.	kavak
hovli.	havli

Bunday leksik farqlar tarixiy jarayonlar, qo'shni xalqlar bilan madaniy aloqalar hamda mahalliy an'analar ta'sirida shakllangan. Ayrim shevalarda qozoq, qirg'iz yoki tojik tillaridan kirib kelgan so'zlar ham uchraydi. Bu esa shevalarning tarixiy rivojlanish jarayonini aks ettiradi.

O'zbek shevalarining grammatik xususiyatlari

Shevalarda grammatik qurilish ham ayrim jihatlari bilan farqlanadi. Bu farqlar fe'l shakllari, qo'shimchalar va gap tuzilishida namoyon bo'ladi. Masalan, ayrim hududlarda fe'lining hozirgi zamon shakli quyidagicha ishlatiladi:

Adabiy til:	Shevada:
Men borayapman.	Men boruttim

Shuningdek, ayrim shevalarda egalik yoki kelishik qo'shimchalari ham o'zgarib ishlatiladi. Bu esa tilning hududiy variantlarini yanada rang-barang qiladi.

O'zbek shevalarining madaniy ahamiyati

Shevalar nafaqat lingvistik hodisa, balki xalq madaniyatining ham muhim qismidir. Har bir hududning shevasi o'sha hudud aholisi tarixini, turmush tarzini va milliy an'analarini aks ettiradi. Xalq og'zaki ijodining ko'plab namunalarida maqollar, matallar, dostonlar va qo'shiqlarda sheva unsurlari keng qo'llaniladi. Bu esa shevalarning milliy madaniyatni saqlashdagi o'rnini yanada oshiradi.

Shevalarni o'rganishning ahamiyati

1. Shevalarni ilmiy jihatdan o'rganish bir necha sababga ko'ra muhim hisoblanadi:
2. Til tarixini chuqurroq o'rganish imkonini beradi.
3. Milliy til boyligini saqlashga yordam beradi.
4. Hududiy til xususiyatlarini aniqlash imkonini yaratadi.

5. Adabiy tilning rivojlanish jarayonini tushunishga yordam beradi. . Bugungi kunda tilshunos olimlar o'zbek shevalarini o'rganish bo'yicha turli ilmiy tadqiqotlar olib bormoqda. Bu tadqiqotlar natijasida o'zbek tilining boy va rang-barang tizimi yanada chuqurroq o'rganilmoqda.

Xulosa

O'zbek shevalari milliy tilimizning muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Ular xalqning tarixiy rivojlanishi, turmush tarzi, madaniyati hamda boshqa xalqlar bilan bo'lgan aloqalari natijasida shakllangan. Shevalar tilning hududiy ko'rinishi sifatida o'ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarga ega bo'lib, o'zbek tilining boyligi va rang-barangligini namoyon etadi. O'zbek tilida sheva, dialekt va lahja tushunchalari bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, ular tilning hududiy taraqqiyotini ifodalaydi. Shevalar ayrim kichik hududlarga xos bo'lsa, dialekt bir nechta o'xshash shevalarni birlashtiradi, lahja esa yirik hududiy guruhlarini qamrab oladi.. Qadimiy turkiy qabilalarning turli hududlarda yashashi, aholining bir-biridan uzoq joylashuvi hamda boshqa tillar bilan aloqalar shevalarning turlicha rivojlanishiga sabab bo'lgan. Ayniqsa, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman va tojik tillarining ta'siri ayrim hududlardagi o'zbek shevalarida sezilarli darajada namoyon bo'ladi. O'zbek dialektologiyasi tilshunoslikning muhim sohalaridan biri bo'lib, u o'zbek shevalarining tarqalishi, tuzilishi va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadi. Bu fan nafaqat hozirgi o'zbek tilini chuqurroq tushunishga yordam beradi, balki til tarixini o'rganishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday qilib, o'zbek shevalarini o'rganish milliy tilimizning boyligini aniqlash, uning tarixiy ildizlarini ochib berish hamda adabiy tilning rivojlanish jarayonini chuqurroq anglash uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Sh. Rahmatullayev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet nashriyoti.
2. A. G'ulomov. O'zbek tilining grammatikasi. – Toshkent.
3. Y. D. Polivanov. O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 1933.
4. V. V. Reshetov. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent.
5. K. Shoniyo'zov. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. – Toshkent.
6. J. K. Chambers, Peter Trudgill. Dialectology. – Cambridge University Press.
7. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. – Toshkent.
8. H. Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent.
9. Abdurahmonov G'. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent.
10. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent.